

18 Про розвиток енергетики

Парова енергія охоплювала обмежені життєві та економічні простори, досі її можна було передавати тільки за допомогою зубчатих коліс і паса. Для того щоб парова енергія була скрізь, потрібно було би багато маленьких парових машин.

Ситуація змінилася після того, як почала розвиватися електрика, точніше кажучи – придатний для силового приводу змінний

струм високої напруги. Ряд сенсаційних виставок, що відбулися у 1880–1890 роках, ознаменували прорив у галузі використання електричного струму для освітлення та приведення в рух машин. Техніка більше, ніж будь-коли раніше, стала чарівним світом невидимої сили та яскравих ефектів. Тоді й постало цілісне уявлення про техніку як з'єднуючий та всюдисущий витвір і про технічний прогрес як безкінечне явище.

Йоахим Радкау
<http://his.1september.ru>

§ 2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

2.1. Соціальна структура

19 Про різні типи суспільних взаємовідносин

Суспільство – це насамперед **певний тип взаємовідносин між людьми**. Історія знала суспільства, в яких окрема людина ніби розчинялась у колективі, не усвідомлюючи своїх особистих інтересів. Такі суспільства, як правило, згуртовує зовнішня загроза (природні умови, набіги завойовників тощо). Люди зв'язані між собою круговою порукою, їхнє життя регламентується численними наказами, заборонами, традиціями. І хоча всі в такому суспільстві рівні, всі й однаково безправні з точки зору відсутності в людей будь-яких особистих прав і свобод. Такий тип суспільних відносин називається **общинним**.

...Існують також суспільства, котрі будуються за принципом **корпорації** (групи), – ремісничі цехи, феодалські сходи, класи тощо. Усередині кожної корпорації вже чітко прослідковується нерівність, між членами групи йде боротьба за вище становище. Інтереси окремих людей підпорядковані інтересам цієї групи, яка, у свою чергу, забезпечує підтримку кожному з її членів... Цей тип суспільних відносин є більш прогресивним щодо общинного, через те що забезпечує велику свободу окремій особі...

У центрі **громадянського суспільства** перебуває **суверенна особистість**, яка володіє різними правами та свободами, насамперед «невідчуженими» – на життя, власність, свободу. Поведінка окремої людини повністю визначається її власними інтересами, на неї покладається і

вся відповідальність за свої дії. Така особистість понад усе цінує власну свободу, поважаючи разом з тим законні інтереси інших людей. Цінність людини визначається передусім її особистісними якостями, що стимулює в ній прагнення до розкриття і розвитку її здібностей. Самоцінність людської особи, її гідність є показником соціального прогресу, важливим загальноцивілізаційним досягненням...

Жарова Л.Н., Мишина І.А.
 История Отечества (1900–1940). – СПб., 1998. – С. 12–13.

20 Зміни у суспільній структурі

Серйозні зміни відбуваються у суспільстві та його структурі. Зростає рівень життя, поліпшуються умови праці та побуту, збільшуються тривалість життя і загальний добробут. Різко скорочуються крайні, дуже багаті й дуже бідні, верстви. Суспільство стає більш однорідним. Зникають станові привілеї. Значну кількість населення становлять нові середні верстви: фермери (у США), селяни-власники (у Франції – до 60 % населення), кваліфіковані робітники і взагалі «робітники» (наприклад, інженерно-технічний персонал), службовці, вчителі, лікарі, працівники сфери обслуговування. Їх часто узагальнено називають середнім класом.

Долуцкий И. И., Журавлева В.И.
 Всемирная история XX века. – М., 2002. – С. 58.

21 Зміни у повсякденному житті на зламі XIX–XX ст.

Найжвавіші шляхи сполучення пролягали між Європою і Америкою. В один бік лилися потоки переселенців та промислових товарів, в інший – сировина, продукти харчування, особливо пшениця, якою засівалися цілині землі, що освоювалися залежно від будівництва залізниць та переміщення кордонів усе далі на захід. Із зростанням вантажопотоків ціна перевезення знижувалася з фантастичною швидкістю. Дешевий імпорт «перевів» використання дорогий земель Європи з виробництва зернових на виробництво фруктів та овочів, які швидко псувалися... Завдяки доставці молока у цистернах залізницями поліпшилося постачання міст... Здешевів одяг. У 1896 році становище англійських найманих робітників

поліпшилось приблизно наполовину порівняно з 1875 роком. За рахунок доходу, що збільшився, поліпшилися також харчування та одяг. Недавнє соціальне завоювання – короткий робочий день по суботах – сприяло тому, що люди змогли відвідувати мюзик-холи, які з'являлися на той час, чи спортивні видовища... Різноманітнішим ставало харчування найманих робітників. Швидкісні морські перевезення дали змогу доповнити фруктами зростаюче внутрішнє виробництво сільськогосподарської продукції. Майже на кожному столі з'явилося варення. До 1905 року два-три банани коштували не більше пенса...

Жуковская И., Жуковский С.
Россия и Европа от тоталитарных
идеологий к социальным экспериментам.
<http://archive.1september/u/his/1999/his.14.htm>

Як працювати з джерелом

Джерела 19–21 дають загальний опис суспільства початку XX ст. Поглибити чи конкретизувати цю характеристику допомагають **статистичні матеріали**. У подальшій роботі з матеріалами посібника ви будете зустрічатися з рубрикою «Мовою цифр». Ці цифри можуть бути подані як частина тексту, графік, таблиця, діаграма. Такий цифровий матеріал, що характеризує стан суспільства, називають статистикою. Статистика – цінне джерело, що містить певний обсяг інформації, дозволяє з'ясувати періодичність, тривалість явища, подає його кількісну характеристику, звертає увагу на темпи, циклічність розвитку тощо. За допомогою статистики можна побачити багато явищ у суспільному житті, які існують

одночасно (промисловість, сільське господарство, рівень життя, соціальна структура і таке інше). Статистичні дані дають можливість з'ясувати основні тенденції у житті суспільства в одній країні у певний час і порівняти їх з тими самими процесами в інших часових межах та в інших країнах.

Однак слід пам'ятати, що статистичні дані, як і будь-яке історичне джерело, можуть давати неповну, односторонню, навіть сфальсифіковану, інформацію. Тому цифрові матеріали варто розглядати у сукупності з іншими джерелами, звертаючи увагу на достовірність даних. Необхідно також враховувати, хто, коли і де укладав інформацію, з якою метою, з яких джерел використані дані та інше.

Перед вами зразки різних форм подачі статистичного матеріалу. Які з них, на ваш погляд, є найлегшими для сприйняття? Чому?

22 Текст Статистичні дані про робітників Російської імперії початку XX ст.

Основним джерелом поповнення робітничого класу ставало селянство. Чисельність робітників у Росії була порівняно невеликою, хоча й швидко зростала. У 1900 р. вона становила 12,1 млн чоловік, а в 1913 р. – 18,2 млн чоловік, при цьому більша частина робітників не поривала зв'язків із селами. Частка фабрично-заводських робітників у загальній масі найманих робітників країни була невеликою: за даними на 1913 р., вона дорівнювала всього

13,5 відсотка, а разом із робітниками гірничих, гірничозаводських та транспорту – 21,5 відсотка. Проте й серед них було немало робітників у першому поколінні. За матеріалами промислового та професійного перепису 1913 р., 31,3 відсотка зарахованих фабрично-заводських робітників мали землю. Отже, значну частину робітничого класу становили робітники-селяни або особи, що за своїм становищем наближалися до напівпролетарських верств населення.

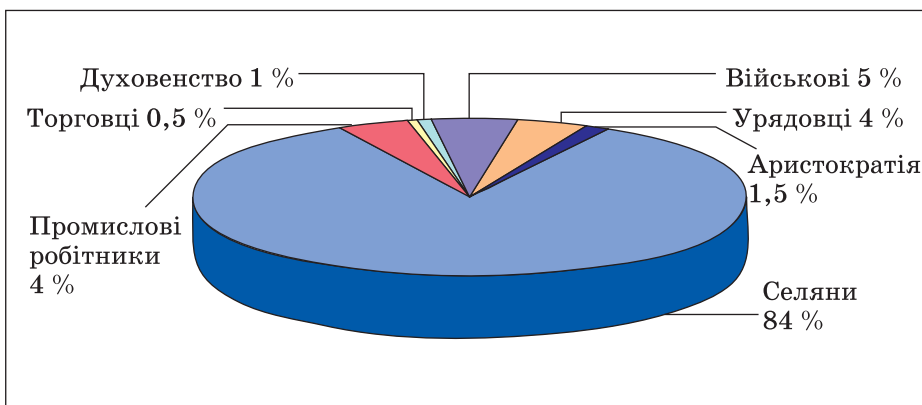
Россия в начале XX века. – М., 2002. – С. 103.

Кругова діаграма відображає структуру, в даному випадку – це соціальна структура російського суспільства початку ХХ ст. Виходячи із співвідношення різних частин у діаграмі, ми можемо робити висновки про характер суспільства в цілому. Зокрема, що ви можете сказати про дане суспільство, виходячи із співвідношення кількості промислових робітни-

ків і селян? Про що свідчить наявність такої прошарку, як аристократія? Чи надає наведена діаграма повне уявлення про соціальну структуру? Як ви думаєте, які прошарки чи верстви населення не представлені в даній діаграмі? Порівняйте інформацію з кругової діаграми 23 з текстом джерела 22. Які невідповідності ви побачили? Про що це свідчить?

23 Кругова діаграма

Зріз соціальної структури населення Російської імперії початку ХХ ст.

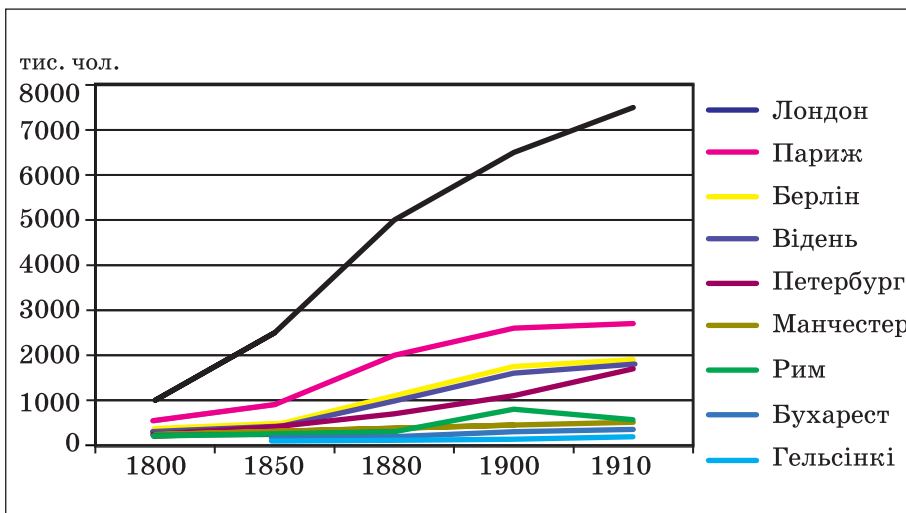
Подано за: John Murray.
Russia and the USSR
1905–1941. – London, 1996.

Графіки відображають процес, зміни, динаміку, дають змогу побачити тенденції. А поєднання деяких графіків дозволяє порівняти прояви тенденцій.

Яку динаміку відображає джерело 24? Про які процеси в суспільстві свідчить графік? В яких країнах ці тенденції проявляються найяскравіше? Як ви думаєте, з чим це пов'язане?

24 Графік

Зростання чисельності населення міст Європи

Подано за: Дейвіс Н. Європа.
Історія. – К., 2000. – С. 1342.

Таблиця допомагає зробити порівняння за певними, визначеними параметрами. Аналіз результатів порівняння дозволяє робити висновки і узагальнення. За якими параметрами проведено

порівняння у цій таблиці? Як ви думаєте, чому вибрані саме ці показники? Що вони відображають? Чи можемо з'ясувати причини тих відмінностей, які відображає таблиця? Про що це свідчить?

25

Таблиця

Зарплата, робочий час і вартість життя у країнах Європи та США на початку XX ст.

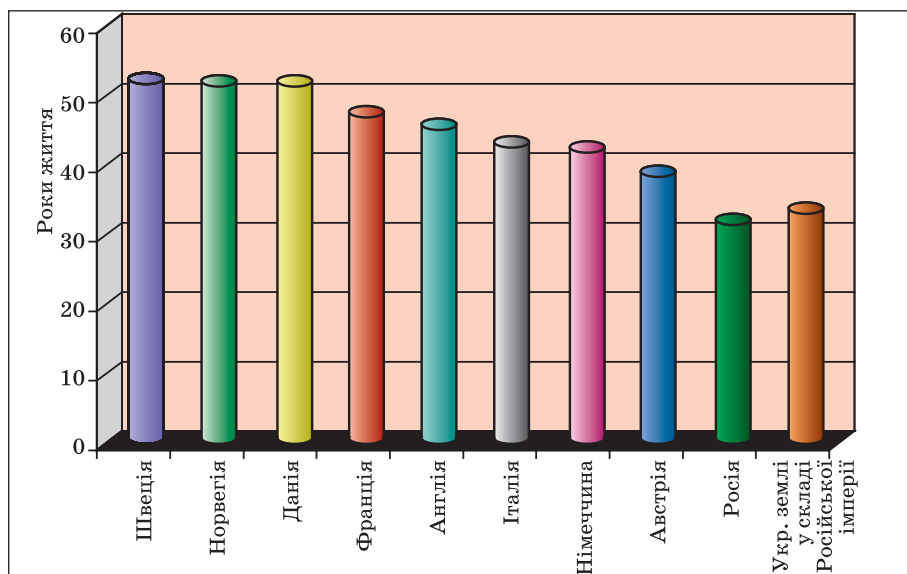
Країни	Оплата праці		Стаття бюджету
	Робочий час	Щотижнева плата	Квартплата та вартість продовольства
Англія	100	100	100
Німеччина	111	83	119
Франція	117	75	114
США	96	230	152
Росія	129	41	184

Подано за: Политическая история XX века. Вып 1. – М., 1991. – С. 62.

26

Стовпчикова діаграма

Середня тривалість життя в роках на початку XX ст.

Перед вами ще один зразок діаграми. На відміну від кругової, **стовпчикова діаграма** демонструє динаміку певного процесу чи явища, дозволяє порівнювати схожі процеси в одній країні чи в декількох як одно-моментно, так і протягом певного часу.

Подано за: Куркин П.И. Мировая статистика // Общественный врач. – 1912. – № 1. – С. 41.

1. В якій сфері життя відображають ситуацію наведені цифри?
2. Переробіть джерело 23 у зручний для вас вигляд.
3. Спробуйте переробити джерело 25 у стовпчикову діаграму. Як змінилося сприйняття інформації?
4. Які з наведених статистичних матеріалів могли використати автори джерел 19–21 для своїх статей?
5. На підставі дослідження складіть невелике повідомлення (до 100 слів) стосовно соціальної ситуації на початку XX ст.

2.2. Соціальні зміни

1. Розгляньте наступну групу зображень.
2. Як ви думаєте, що послужило критерієм відбору джерел?
3. Розгляньте джерела та заповніть таблицю:

Що я бачу/читаю?	Що є фактом?	Які мої припущення, висновки?

4. Які з візуальних джерел характеризують:
  - а) класову структуру суспільства;
  - б) рівень життя населення;
  - в) негативні соціальні явища;
  - г) нові явища в житті суспільства?
 Поясніть свій вибір.

27

Дитина працює на заводі.
Александрія, США,
1911 р.

28

Прядильна фабрика
у Шотландії,
початок XX ст.

29

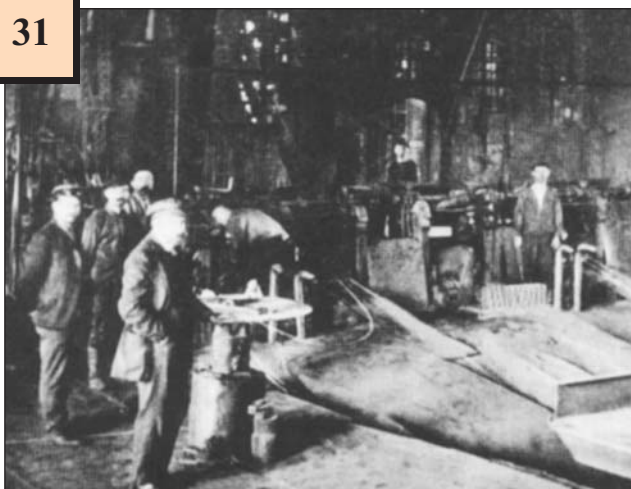
Бал у палаці графині Єлизавети Шувалової у Санкт-Петербурзі, початок XX ст.

30

Кухня для безробітних, перед 1914 р.

31

Дніпровський металургійний завод на Катеринославщині, початок XX ст.

32

Дитячий садок. Шотландія, 1900-ті рр.

33

Полуденок у балканському селі, початок XX ст.

34

У селянській хаті. Росія, початок XX ст.

35

Дві сестри. Сербія, близько 1900 р.

36

Виплата перших пенсій. Велика Британія, 1909 р.

37

Багата молода жінка. Шотландія, 1900 р.

38

Жебрак у Росії, 1900 р.

39

Інтер'єр фермерського будинку у Шотландії, 1900 р.

40

Російське село. Близько 1900-х рр.

5. Як змінилося ваше уявлення стосовно соціальної ситуації на початку XX ст.? Доповніть свою розповідь про європейське суспільство.

§ 3. ОБЛИЧЧЯ ПОЛІТИКИ. СПАДОК XIX СТОЛІТТЯ

3.1. Політика: незвичайний ракурс

Як працювати з джерелом

Серед візуальних джерел, що надає цікаву, хоч і неоднозначну інформацію, є **карикатура**.

За допомогою гумору та іронії вона дозволяє автору висловлювати свої ідеї, поширювати які нерозумно чи небезпечно з політичної точки зору.

Історична цінність карикатур полягає в тому, що вони дозволяють отримати уявлення про думки та настрої людей у певний час. Карикатури коротко подають або узагальнюють суть проблеми. Однак слід пам'ятати, що карикатурист передбачає повну поінформованість про події, явища, людей, яких стосується намальована карикатура. Тому використання карикатури часто потребує пояснення чи додаткової інформації.

Карикатурист є необ'єктивним і відверто не прагне подати різні точки зору, бо висловлює лише свій (або замовника) погляд. За допомогою спеціальних художніх засобів він створює позитивне чи негативне враження, нерідко спираючись на певні стереотипи. Тому слід особливу увагу звертати на **правила роботи з карикатурою**.

Опис

1. Опишіть зображені персонажі та фон.
2. Як зображені персонажі чи об'єкти, за допомогою яких художніх засобів?

Інтерпретація та аналіз

1. Чи впізнаєте ви персонажів? Завдяки чому? Якщо це реальні люди – назвіть їх та те становище, яке вони займали в час створення карикатури або під час події, якій присвячено малюнок.
2. Перевірте дату створення карикатури. Якій події чи якому явищу вона присвячена?
3. Визначіть символи, використані автором. Чому художник помістив їх у малюнок?
4. Яке ставлення до персонажів, позитивне чи негативне, відображає карикатура?
5. Яку оцінку, інтерпретацію персонажів, подій, явищ подає малюнок? Чи згодні ви з нею?
6. Які ідеї та політичні погляди сповідує автор? Як це можна визначити?
7. Що вам уже відомо з інших джерел про події, пов'язані зі змістом карикатури? Як співвідносяться ваші попередні знання з посланням карикатури?